

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۲/۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۷

doi 10.22034/nf.2023.177052

مثنوی والدیه به خط ولد

(کتابی پیرامون اثنا عشر دفتر چهارم مثنوی، محفوظ در موزه فونیه به سلطان ولد)

سید امیر منصوروی (دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد)*

چکیده: یکی از دست‌نویس‌های معتبر مثنوی که بسیاری از محققان در تصحیح متن این اثر از آن استفاده کرده‌اند، نسخه‌ای است از دفتر ششم، به کتابت سلطان ولد. از این نسخه خطی دفتر چهارمی نیز شناسایی شده که فاقد رقم است و پژوهشگران متعددی درباره آن سخن گفته و در تصحیح خود از آن استفاده کرده‌اند یا، به سبب اهمیت، آن را به صورت عکسی نشر داده‌اند. در مقاله حاضر به بررسی نسبت این دو نسخه از مثنوی با هم می‌پردازیم و مشخص می‌کنیم که آیا فی الواقع این دو دفتر از مثنوی ادامه یکدیگرند یا نه؛ و نیز زمان کتابت دفتر چهارم را بررسی خواهیم کرد. همچنین به برخی ویژگی‌های نسخ خطی مثنوی اشاره می‌کنیم که برای تشخیص نسبت دست‌نویس‌های این اثر با یکدیگر پژوهشگران بعدی را یاری خواهد کرد.

کلیدواژه‌ها: مثنوی معنوی، مولوی، سلطان ولد، گولینارلی، محمدعلی موحد، توفیق سبحانی.

---

* Amiremansoori@gmail.com

۱ مقدمه

همواره مولوی پژوهان تلاش کرده‌اند تا به نسخی از مثنوی مولانا دست یابند که کتابت آن به حیات وی نزدیک‌تر بوده و به خط یکی از منتسبان و اقران و نزدیکان او باشد که با فکر و زیباش آشنا بوده‌اند. بالطبع این گروه از دست‌نویس‌ها می‌تواند اطلاعات و ضبط‌های موثق‌تری از مندرجات مثنوی را در اختیار ما قرار دهد، و در نتیجه، به اساسی‌ترین هدف اندیشه انتقادی در تصحیح متن که همانا دستیابی به متن موثق قابل اعتماد رشحاً قلم مؤلف است، ما را نزدیک‌تر خواهد کرد. بر همین بنیاد است که تلاش مصححان مثنوی همواره توانسته دایره نسخه‌های این اثر را تنگ‌تر کند، تا جایی که به نخستین صورت‌های مکتوب از مثنوی رسیده‌اند که در زمان حیات سلطان ولد (فرزند مولانا) کتابت شده، یا حتی به خط او بوده، و یا از روی دست‌نویس حسام‌الدین چلبی کتابت شده است.

از جمله نسخه‌های موثق شناسایی و معرفی شده تا به امروز، دست‌نویسی است که در مجموعه حضرت خالد به شماره ۱۸۲^۱ نگهداری می‌شود. این دست‌نویس را، مطابق رقم آن، «محمد بن محمد بن محمد بن محمد البلخی» (برگ ۱۲۶ پ) کتابت کرده است و با توجه به یادداشتی که در انتهای آن درج شده، «این از آن سلطان عارف است تا معلوم باشد» (همانجا)، در ضمن مجموعه کُتُب سلطان عارف، فرزند سلطان ولد، بوده است. به سبب اهمیت بسیار زیاد این دست‌نویس، افراد متعدد از جمله مرحوم عبدالباقی گولپینارلی^۲، دکتر توفیق سبحانی و دکتر محمدعلی موحد آن را معرفی کرده و درباره آن نوشته و یا در ضمن تحقیقات خود به آن پرداخته‌اند.

۲ پیشینه مطالعه در باب این دو دفتر

ظاهراً نخستین بار عبدالباقی گولپینارلی در، مولویه پس از مولانا، از دفتر چهارم به خط سلطان ولد یاد می‌کند و سپس در ورقی مُلصَق به دست‌نویس شماره ۲۰۳۶ موزه درگاه مولانا در قونیه، به نسخه کتابخانه حضرت خالد اشاره می‌کند و می‌نویسد:

۱. این دست‌نویس که در ابتدا در ضمن نسخ خطی مسجد ایوب در استانبول قرار داشته در ۱۹۲۴م به کتابخانه خسروپاشا و سپس در ۱۹۵۷م همراه آن مجموعه به کتابخانه سلیمانیه منتقل شده و در مجموعه HZHALID نگهداری می‌شود.
۲. ضبط نام وی مطابق صورت امضای اوست که به همین شکل در برگ مُلصَق به دفتر چهارم، به خط خویش درج کرده است و صورتی از این نام «گلپینارلی» که برخی محققان در آثارشان نوشته‌اند، مطابق با صورت ثبت‌شده توسط آن محقق ترکیه‌ای «گولپینارلی» نیست.

بو مثنوی نسخه‌سی، استانبول‌ده، ایوب‌ده، ایوب کتبخانه‌سنده، حضرت خالد رضی الله عنه کتابلری آراسنده ۱۸۲ نومروده مقید و حضرت مولانا ابن مولانا سلطان ولد قدسنا الله باساره افندمزک خط دست عالی لریته محرر بولنان آلتنجی جلد مثنوی شریفک دردنجی در؛ «مولانادن صکرا مولویک» رسملرنیک ۲۶ صحیفه‌سنده کی فطوغرافیلره و ایضاحاته مراجعت اولونا^۱.

بنابراین، گولپینارلی قائل به این بوده که نسخه دفتر چهارم مثنوی که در موزه درگاه مولانا نگهداری می‌شود، جلد چهارم از نسخه‌ای است که در کتابخانه حضرت خالد به خط سلطان ولد وجود دارد، و در نتیجه، به خط فرزند مولانا است. این گزاره را پس از وی، محمد اوند، در کتاب‌شناسی مولانا^۲، به نقل از فهرست نسخ خطی موزه مولانا^۳ یادآور می‌شود (ONDER: c 2, s 4). پس از این دو تن، محمدعلی موحد، در مقدمه تصحیح مقالات شمس به دفتر چهارم از مثنوی اشاره می‌کند، و در ضمن معرفی نسخه‌هایی که برای تصحیح مقالات از آنها استفاده کرده، می‌گوید:

نسخه مقالات به شماره ۱۸۵۶ از کتابخانه ولی‌الدین افندی است. عبدالباقی گلپینارلی می‌گوید که خط این نسخه بسیار شبیه به خط سلطان ولد بلکه عین آن است. نگارنده [موحد] خود این نسخه را با نسخه مجلدی از مثنوی که به خط سلطان ولد در موزه تربت مولانا در قونیه محفوظ است مقایسه کردم، ولی بی‌آنکه دعوی خط‌شناسی داشته باشم، این یقین برابم حاصل شده است که نویسنده هر دو یک شخص بوده است. نه تنها خط و شیوه تحریر، بلکه نوع کاغذ نیز در هر دو نسخه سخت همانند است (موحد، ص ۴۴).

علاوه بر این، موحد، در مقدمه خود بر تصحیح مثنوی، در مورد دست‌نویس دفتر چهارم موزه مولانا می‌گوید:

این نسخه فاقد انجامه است، و لذا نام کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست؛ لیکن محققان با توجه به سیاق خط و شیوه کتابت و شباهت آن با نسخه‌ای از دفتر ششم مثنوی که به خط سلطان ولد... در دست است گمان می‌برند که هر دو نسخه از یک کاتب باشد (همان، هشتاد).

همچنین او در جای دیگری از این مقدمه بیان می‌کند:

۱. ترجمه از نگارنده: «این نسخه مثنوی جلد چهارم از نسخه‌ای است که در استانبول، در [مسجد] ایوب، در کتابخانه ایوب، در میان کتاب‌های حضرت خالد - رضی الله عنه - با شماره ۱۸۲ نگهداری می‌شود و جلد ششم از دست‌خط عالی سرور ما حضرت مولانا ابن مولانا سلطان ولد - قدسنا الله باساره - است؛ رجوع شود به مولویته پس از مولانا، تصویر صفحه ۲۶ و توضیحات آن.

2. Mevlana Bibliyografysi

3. Mevlana Muzesi Yazmalar Katalogu

دو نسخه غیرمورخ دیگر، یکی دفتر پنجم و دیگری دفتر چهارم که کاتب در آنها خود را معرفی نکرده است شباهت خط و شیوه نگارش آنها با دستخط سلطان ولد به حدی است که می‌توان به ظن قریب به یقین هر سه نسخه را به او منسوب دانست. به عبارت دیگر، از آن سه نسخه غیرمورخ، یکی یقیناً و دو دیگر به احتمال نزدیک به یقین به وسیله سلطان ولد نوشته شده است (همان، شصت و هفت - شصت و هشت)^۱.

علاوه بر موارد ذکر شده، به سبب اهمیت دست‌نویس‌های مثنوی که از سلطان ولد باقی مانده، توفیق سبحانی دفتر چهارم موزه مولانا و دفتر ششم مجموعه حضرت خالد را به صورت عکسی، در سال ۱۳۹۱، ضمن منشورات فرهنگستان زبان و ادب فارسی به چاپ رسانده است. سبحانی، علاوه بر درج یادداشت گولپینارلی بر برگ الصاق شده در آغاز دفتر چهارم که ذکر آن رفت، دلایل دیگری را نیز در صحت انتساب کتابت این دفتر از مثنوی به سلطان ولد بیان می‌کند و نظر موحد را نیز در این زمینه یادآور می‌شود؛ همچنین سبحانی پیش از این، در مقاله‌ای با عنوان «کهن‌ترین نسخه‌های مثنوی» در شماره ۲۹ فرهنگ ایران‌زمین، به معرفی همین دفتر می‌پردازد و می‌گوید: «خط آن مانند خط سلطان ولد است» (سبحانی، ص ۱۸۶).

در مقابل نظرگاه افراد مذکور درباره نسخه دفتر چهارم موزه مولانا، دیدگاه نگارندگان مقدمه چاپ عکسی نسخه دفتر چهارم مثنوی (به شماره ۲۹۴۲ در مرکز احیاء میراث اسلامی) قرار دارد. محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش بر این‌اند که دو دست‌نویس دفتر چهارم و ششم مثنوی حاصل کتابت دو کاتب متفاوت بوده است: «با دقت در جزئیات خط و شیوه ترکیب‌بندی، جای تردید باقی نمی‌ماند که دو کاتب با عادات کتابتی متفاوت، اما احتمالاً در زمان و مکانی نزدیک به هم، این دو نسخه را استنساخ کرده‌اند» (افشین‌وفایی و فیروزبخش، بیست). همچنین ایشان بر این باورند که این نسخه از مثنوی، با اختلاف زمانی بیست‌سال کمتر یا بیشتر، در حدود سال ۷۰۰ ق استنساخ شده است. در پانویس‌هایی که نویسندگان مقدمه ترتیب داده‌اند، به تفاوت‌های متعدد میان شیوه کتابت در دو نسخه دفتر چهارم و ششم از مثنوی توجه شده است؛ از جمله ذکر شده که:

۱. نسخه دفتر پنج مورد نظر موحد دست‌نویس شماره ۱۸۰ مجموعه خسروپاشا در کتابخانه سلیمانیه است که رقم آن را بعدها زدوده‌اند و اثر تراش حروف مشخص است. آنچه - با تصاویری که در اختیار نگارنده است - از این رقم خوانده می‌شود «سبعین و سبعیمه» است (برگ ۱۲۴).

کاتب دفتر ششم عادت داشته است دونقطه‌ها را بیشتر به هم چسبیده و بدین شکل بنویسد. او هر کجا دونقطه‌ها را جدا از هم نوشته هر دو نقطه را در یک راستا و هم جهت با خط کرسی گذاشته است، حال آنکه کاتب دفتر چهارم تمایل بیشتری به جدا نوشتن دونقطه‌ها داشته و همواره نقطه سمت چپ را پایین‌تر از نقطه دیگر گذاشته است. او دو نقطه‌هایی که سرهم نوشته را نیز شیب‌دار ترسیم کرده است، بدین صورت ، کاتب دفتر ششم هیچ‌گاه در دل دو حرف کاف یا گاف علامت کاف کوچک نگذاشته است، اما یکی از عادت‌های کاتب دفتر چهارم گذاشتن این نشانه در دل دو حرف مذکور است. کاتب دفتر ششم بارها ترکیب سه‌حرفی باء الف دال را به صورت **باف** نوشته است، در حالی که کاتب دفتر چهارم حتی یک بار هم چنین کاری نکرده است. کاتب دفتر چهارم چند جا برای پر کردن فضای خالی و بر هم نریختن تنظیم مسطر مصرع‌ها از نشانه استفاده کرده است. اما کاتب دفتر ششم در ترکیب‌بندی کلمات و سطرها گرایش به فشرده‌نویسی داشته و بی‌نیاز از استفاده از این نشانه بوده است. کاتب دفتر چهارم اهل ذوق بوده و گاه در نوشتن بعضی کلمات تفنن به خرج داده است، مثلاً **كُتِبَ اِخَالُ كُضُو**. او چند جا حرفی از کلمه پایانی مصرع را نیز کشیدگی داده و از محدوده مسطر کتاب بیرون آورده است. خط سرسخن‌های دو نسخه نیز به کلی با یکدیگر تفاوت دارد» (همان، بیست و بیست و یک).

با توجه به این دو دیدگاه، اکنون باید دید نظر کدام یک از این دو گروه صحیح است و با واقعیت مطابقت دارد.

۳ موازین تناسب نسخ چندجلدی

یکی از سنت‌های کتابتی در تدوین نسخه‌هایی که در چندین مجلد کتابت می‌شده این بوده که کاتب در تزئینات، جلد، قطع و مسطر به یک روش عمل می‌کرده است. نمونه چنین رفتاری را در قرون متمادی کتاب‌آرایی در سرزمین‌های مختلف می‌توان مشاهده کرد؛ برای مثال، دست‌نویسی از الاغانی ابوالفرج اصفهانی در اوایل قرن هفتم وجود دارد که برای بدرالدین لؤلؤ (۵۹۴-۶۳۰ ق) حاکم موصل در ۲۰ مجلد کتابت شده است^۱ و چنان‌که از نوع کاغذ و خط و نگارگری آن مشخص است، همگی اثر یک کارگاه و یک کاتب بوده است. همچنین یکی از عادات کاتبان در استنساخ

۱. مراجعه شود به نسخه‌های شماره ۱۵۶۵ و ۱۵۶۶ مجموعه فیض‌الله و یادداشت نگارنده با عنوان «الأغانی» مکتب موصل در وبگاه <http://www.manuscripts.ir> بساتین

دست‌نویس‌های چندمجلدی این است که بر اساس یک مسطر به کتابت می‌پرداخته‌اند و این ابتدایی‌ترین رفتار کاتب در هنگام استتساخ بوده و از آن تجاوز نمی‌کرده است. نمونه تبعیت از مسطر یکسان را در نسخه‌های چندمجلدی مثنوی فراوان می‌توان دید، از جمله در دست‌نویس شماره ۱۶۵۳ کتابخانه وحید پاشا در کوتاهی ترکیه که مجلدات اول، سوم، پنجم و ششم مثنوی است، همگی به صورت ۲۱ سطری و با یک خط به تاریخ ۸۱۲ ق کتابت شده است. براساس این قاعده نمی‌توان فائل به این شد که دست‌نویس ۱۷ سطری دفتر چهارم که رقمی ندارد ادامه مجلد چهارم از دست‌نویسی باشد که نسخه ۲۱ سطری کتابخانه حضرت خالد دفتر ششم آن و به خط سلطان ولد است.

شبهت بسیار زیاد دفترهای کتابت‌شده به دست درویشان مولویه به یکدیگر تا پایان قرن هشتم باعث شده است که برخی از محققان این دفاتر را ادامه یکدیگر تصور کنند و این ناشی از دو عامل است: نخست اینکه ابزار کتابتی در دوره‌هایی مشخص از تاریخ کتابت در یک سرزمین خاص شبیه هم است و اختلاف چندانی میان کاغذ و مرگب و جلد (پوست) برای تهیه یک دست‌نویس در چنین شرایطی وجود ندارد، مگر در مورد نسخه‌های سلطنتی که آنها نیز از موادی مشخص و مشابه هم در یک کارگاه نسخه‌پردازی پیروی می‌کرده‌اند؛ عامل دوم اینکه، سنت‌ها و روش‌ها و تکنیک‌هایی که یک نسخه خطی مطابق آنها و از طریق آنها تهیه می‌شده نیز در یک دوره معین تاریخی، در سرزمینی مشخص مانند هم بوده‌اند و این همه در کنار یکدیگر پدیدآورنده «سبک دوره» ای از ادوار کتاب‌پردازی در یک سرزمین است.

در نتیجه این عوامل است که می‌بینیم پژوهشگران امروز ما درباره انتساب کتابت دفتر چهارم دچار اختلاف شده‌اند؛ اما اگر هر یک از نسخه‌های خطی مثنوی را با نگاهی نسخه‌شناسانه در کنار یکدیگر قرار دهیم، باز هم دفاتر دیگری از مثنوی که مشابه دفتر چهارم است یافت می‌شود. از جمله ویژگی‌های دست‌نویس دفتر چهارم مثنوی از سایر نسخ خطی این دوره وجود گره‌چینی‌ای است که در برگ ۱ ر آمده و در تعداد انگشت‌شماری از نسخ خطی قرن هفتم در آسیای صغیر می‌توان این گره‌چینی را مشاهده کرد. همچنین تعداد سطرهای این نسخه کمترین تعداد در میان مسطرهایی را دارد که حدود و ثغور متن مثنوی در یک صفحه را مشخص کرده است.^۱ مثنوی دفتر چهارم ۱۷ سطر دارد و عموم

۱. البته دفترهای ۱۵ سطری را هم در آناتولی می‌بینیم که متعلق به قرن هشتم‌اند، مانند نسخه شماره ۶۶۲ مجموعه نافذ پاشا به تاریخ ۷۳۴ ق و شماره ۶۷۱ همین مجموعه و نیز دست‌نویسی ۱۳ سطری به شماره ۶۶۱ فاقد تاریخ (احتمالاً قرن ۸) در همان مجموعه. این نسخه‌ها از نظر تعداد سطر تا جایی که نگارنده بررسی کرده در قرن هفتم و هشتم دیگر تکرار نشده، گرچه نسخه‌ای به شماره ۲۰۳۶ در مجموعه سلیمانیه از کتابخانه سلیمانیه نگهداری می‌شود (Onder, 1974: V. 2, s 8) که ۱۳ سطر است و به نظر نویسنده این سطور نرسیده است.

دست‌نویس‌های دراویش مولویه از مثنوی بین ۱۷ تا ۲۵ سطر است. بر اساس همین مشخصات ظاهری می‌توان دامنه چنین نسخه‌هایی را محدود و معیارهایی وضع کرد که ما را به دست‌نویس‌های نزدیک به تاریخ وفات مولانا می‌رساند.

۴ مثنوی در مولوی‌خانه‌ها

یکی از مراکز کتابت مثنوی در ادوار مختلف حیات این متن «مولوی‌خانه» هاست. از دست‌نویس‌های متعددی آگاهی داریم که در مولوی‌خانه‌های مختلف سراسر آناتولی و حتی شام و مصر از آخر قرن هفتم تا قرن سیزدهم کتابت شده است.^۱ با توجه به دو عامل تأثیرگذار در تعیین سبک نسخ خطی که پیش از این یاد شد، می‌توان گفت نسخه‌های پرداخته‌شده در این مولوی‌خانه‌ها، با توجه به تاریخ کتابت و محل کتابت دارای مشابهت‌هایی‌اند که آنها را می‌شود هم‌خانواده و «هم‌سبک» دانست.

بر اساس خصوصیتی که بیان شد، به جستجوی مجلدات دیگری پرداختیم که ارتباطی با یکی از دو دست‌نویس دفتر چهارم موزه قونیه یا دفتر ششم کتابخانه خالد داشته باشد. نمونه‌های متعددی از دفترهای منفرد یا مزدوج (یک یا دو دفتر در دفّینی مجزاً) در سده هفتم و هشتم در آناتولی تهیه شده است که می‌تواند با یکی از دو نسخه مذکور مرتبط باشد، از جمله این مجلدات دفتر چهارم و ششمی است که در کتابخانه سلیمیّه شهر ادرنه به شماره ۲۹۳ نگهداری می‌شود و بالطبع، هرکدام از این دو دفتر می‌توانسته است دفتر دیگری از نسخه قونیه یا نسخه مجموعه حضرت خالد باشد. اما دفتر ششمی که بین‌الدّین این نسخه آمده است به سال ۷۰۹ ق کتابت شده و دفتر چهارم کتابخانه سلیمیّه به سال ۶۸۰ ق تحریر یافته؛ بنابراین آشکار می‌شود که حتی در صورت قرارگیری دو دفتر از مثنوی در میان دو کتب جلد، نمی‌توان انتظار داشت که هر دو دفتر در یک زمان و به دست یک کاتب کتابت شده باشد، به‌ویژه که دفترهای چهارم و ششم کتابخانه سلیمیّه از نظر تعداد سطور نیز از هم متفاوت‌اند (دفتر چهارم ۱۷ سطری و دفتر ششم ۲۵ سطری است). بنابراین، به سبب تفاوت مسطر این دو دفتر با هریک از دفترهای نسخه خالد یا نسخه قونیه، این دست‌نویس‌ها را نمی‌توان ادامه یکدیگر دانست.

۱. برای نمونه می‌توان از دست‌نویس شماره ۶۴۸ مجموعه نافذپاشا در کتابخانه سلیمانیّه استانبول یاد کرد که در ۸۳۹ ق به زاویه اخی بهادر چلبی در مصر کتابت شده یا نسخه دیگری به تاریخ ۱۰۲۷ ق که در زاویه مولویه در مصر کتابت یافته و اکنون در مجموعه فاتح با شماره ۲۸۱۶ نگهداری می‌شود.

دفتر چهارم دیگری به شماره ۶۵۹ در مجموعه نافذ پاشا از کتابخانه سلیمانیه استانبول وجود دارد که آن نیز ۱۷ سطری است و به تاریخ ۶۸۰ ق کتابت شده است. بالطبع، به سبب اختلاف سطرهای این دفتر با نسخه دفتر ششم مجموعه حضرت خالد، نمی‌توان این دفتر را نیز کتابت کاتب دفتر ششم دانست، به ویژه که نام کاتب (جمال المولوی الاقرووی) به عنوان رقم آمده است. اما نسخه دیگری به شماره ۶۷۰ در مجموعه نافذ پاشا نگهداری می‌شود که دفتر اول مثنوی و مسطر آن ۱۷ سطری است؛ بنابراین، با توجه به اشتراک مسطر آن با دست‌نویس موزه قونیه، می‌توان گفت که این دفتر، نخستین معیار اشتراک را دارد.

علاوه بر اشتراک در مسطر و قرابت تاریخی‌ای که میان این نسخه و حدس زمان کتابت دست‌نویس قونیه توسط افشین‌وفایی و فیروزبخش وجود دارد، سایر ویژگی‌های کتابتی‌ای که ایشان در تمایز میان خط نسخه دفتر چهارم و ششم به آن اشاره کرده‌اند در نسخه مورخ ۶۸۰ ق مجموعه نافذ پاشا دیده می‌شود. در دست‌نویس نافذ پاشا کاتب برای پر کردن فضای خالی انتهای مسطر و دقت در قرارگیری هریک از سطرها زیر یکدیگر از همان علامت دست‌نویس موزه قونیه یعنی (در برگ ۴۱ ر؛ ۴۵ پ؛ ۴۸ ر؛ ۵۰ پ، ۵۱ ر، ۵۲ ر) بهره برده است. علاوه بر این، شیوه کتابت نویسه‌های «ی، ل، د» در کنار یکدیگر است که به سبب کتابت الف از پایین به بالا، سر آن را به ابتدای «د» متصل کرده است (برگ ۵۲ ر). کاتب دست‌نویس نافذ پاشا نیز در کتابت سرکش «ک» مانند کاتب نسخه قونیه رفتار کرده است (برگ ۵۱ ر). گونه‌ای از «ی» که در فضای داخلی آن دو نقطه قرار داده شده از مختصات کتابتی نسخه نافذ پاشاست و این ویژگی را در دفتر چهارم می‌توان مشاهده کرد. این نوع از کتابت «ی» همچنین از ممیزات کتابت دست‌نویس قونیه و نسخه دفتر ششم مجموعه حضرت خالد است (برگ ۵۰ ر). مجموعه مختصات کتابتی برشمرده شده برای دفتر اول و چهارم مثنوی در تصویر شماره (۱) آمده است.

از دیگر شباهت‌های دو نسخه نافذ پاشا و قونیه صفحه‌ظهری است که در آن مستطیلی گره‌چینی شده به رنگ سرخ دیده می‌شود. شیوه اجرای هر دو گره‌چینی مشابه یکدیگر است، ضمن اینکه چنین رسمی در میان سایر نسخ بررسی شده نگارنده از مثنوی مولوی در قرن هفتم و هشتم مشاهده نشده است. این رسم گره‌چینی که در زمان تهیه نسخه ساخته شده به منظور درج «رسم مطالعه»^۱ فراهم

۱. «رسم مطالعه» اصطلاحی است که ظاهراً نخستین نمونه‌های آن را در آناتولی اواخر قرن هفت می‌توان مشاهده کرد و پس از این به مرور افزایش می‌یابد و در مرصاد العباد مورخ ۷۵۰ ق، به شماره ۲۸۴۱ مجموعه فاتح دیده می‌شود و پس از آن نگارنده در دست‌نویس دیوان کبیر مولانا به تاریخ ۷۶۸ ق در موزه مولانا دیده است. عبارت «رسم مطالعه» بعدها در دوره عثمانی و به صورت خاص در زمان حکومت سلطان محمد فاتح فراوان دیده می‌شود.

آمده، گرچه صرفاً در دفتر اول است که محتوای رسم مطالعه ثبت شده است (برسم مطالعه خداوندگار اعظم ملک الامرا و الاکابر نظام الملک قوام الممالک صلاح العالم عون الضعفاء ولی الله فی الارض ناصر الحق و الدین ادام الله علوه و کت عدوه) (برگ ۱ ر) و در دفتر چهارم (نسخه قونیه) درون فضای گره چینی شده خالی مانده و در حدود صد تا صد و پنجاه سال بعد درون آن ابیاتی از مثنوی کتابت یافته است.

و اما کاتب دو دفتر اول و چهارم از مثنوی، که از نظر قرائن کتابتی و نسخه‌شناسی با یکدیگر مطابقت دارند و دنباله یکدیگر هستند، «اسماعیل بن سلیمان بن محمد الحافظ القیصری^۲» است. او این نسخه را در ۶۸۰ ق کتابت کرده و بنا بر وجود دفاتر اول و چهارم می‌توان انتظار داشت دو دفتر دوم و سوم و حتی به احتمال زیاد دفاتر پنجم و ششم را نیز کتابت کرده باشد. اما متأسفانه با وجود جستجوی فراوان اطلاعاتی از سایر دفاتر حاصل نشد.

۵ مشخصات دو دفتر اول و چهارم

علاوه بر موارد یادشده درباره شیوه کتابت اسماعیل بن سلیمان و گره چینی ترسیم شده بر ظهر دو دفتر معرفی شده در بالا، اشتراکات دیگری میان این دو دفتر وجود دارد که ما را هم با نحوه آماده‌سازی آن آشنا می‌کند و هم به اشتراکاتی رهنمون می‌شود که در یکسانی کاتب و پردازنده آن دو شکی باقی نمی‌گذارد. ابعاد دفتر چهارم ۱۶۳ × ۲۴۵ میلی‌متر است و گولپینارلی اندازه نوشته‌ها را ۱۲۰ × ۱۹۰ میلی‌متر ثبت کرده است (Golpinarli: II/ 104). ابعاد دفتر اول نیز مطابق مشخصاتی که او ندر ثبت کرده ۱۴۵ × ۲۲۰ میلی‌متر و اندازه نوشته‌ها ۱۱۳ × ۱۶۵ میلی‌متر است (ONDER: V. 2, P 3). این دو دفتر در ابعاد خارجی نسخه ۲۵ میلی‌متر در طول و ۱۸ میلی‌متر در عرض اختلاف دارند؛ اما این تفاوت ممکن است ناشی از مرمت دفتر اول بوده باشد، چراکه محتمل است طی مرمت اوراق را برش داده باشند. البته در صورتی که فهرست‌نویسان اندازه‌های درست را درج کرده باشند. اما ممکن نیست عرض مسطر تغییر کند، چرا که

۱. این رسم مطالعه به رنگ سرخ نوشته شده است و بعدها مانند بسیاری از دست‌نویس‌های قرن هفتم و هشتم کتابت شده در آناتولی دوباره روی صورت کتابتی آن را با سیاه پررنگ کرده‌اند (این عمل را به جهت کم‌رنگ شدن حروف در دست‌نویس‌های این منطقه فراوان انجام داده‌اند، کما اینکه در دست‌نویس دفتر چهارم هم قابل مشاهده است: ← برگ ۷ پ و ۷ ر) در نتیجه این پررنگ‌سازی ادوار بعدی «کبت» را به «کتبه» مبدل کرده‌اند.

۲. با وجود جستجوی فراوان در مراکز اطلاعاتی نسخ خطی و فهراس متعدد، نامی از وی به عنوان کاتب در جای دیگری یافت نشد.

مرمت در این بخش تأثیری ندارد و می‌بینیم که این دو نسخه کمترین تفاوت را در عرض سطرها دارند (۰/۷ میلی‌متر) که آن را می‌توان به حساب خطای اندازه‌گیری یا مربوط به سطری از نسخه دانست که اندکی کشیده‌تر و یا کوتاه‌تر بوده است.

از دیگر اشتراکات دفترهای اول و چهارم شیوه جدول‌کشی آنهاست که در تمام اوراق دفتر نخست پیش از کتابت ترسیم شده و همین امر کاتب را ناچار کرده تا برای گنجاندن نویسه‌ها در جدول‌ها حروف را به صورت فشرده‌تری بنگارد و یا اگر این تمهید نیز پاسخگوی طول عبارت مورد نظر او نبوده و لازم بوده که حتماً در همان سطر کتابت را به پایان برساند (مانند مصرع دوم ابیات) نویسه‌ها را به سمت بالا و در طول صفحه ادامه بدهد (دفتر اول، برگ‌های ۱۹ پ و ۳۷ پ؛ دفتر چهارم، برگ ۱۲۸ پ).

رسم جداول در تمامی اوراق دفتر نخست انجام پذیرفته و حتی محل عناوین کاملاً سنجیده شده است و کاتب در عناوین بازبینی نکرده، اما در دفتر چهارم «به سبب مشخص نبودن جایگاه بسیاری از عناوین» مشاهده می‌کنیم که تعداد اندکی از اوراق جدول‌کشی شده است: (برگ‌های ۳ پ-۶، ۷، ۱۰، ۳۷، ۴۳ پ، ۴۴، ۸۷ پ، ۸۸ پ-۸۹ پ)؛ به همین سبب است که کاتب پس از کتابت، با در اختیار داشتن نسخه‌ای که حاوی دفتر چهارم بوده، بسیاری از عناوین را تکمیل کرده و در نتیجه، صورت معتبر دفتر چهارم را-خلاف دفتر نخست- تا پس از کتابت ابتدایی در اختیار نداشته است و این مهم بیانگر آن است که دفاتر مثنوی به ترتیب سرایش به مرور مورد بازبینی قرار گرفته و پس از نهایی شدن، به مُستَسَخَن سپرده می‌شده و اسماعیل بن سلیمان، پس از کتابت ابتدایی دفتر چهارم مورد تأیید نهایی به دستش رسیده و به همین سبب است که دیباچه دفتر چهارم، در دفتر چهارم قونیه به دو صورت است و کاتب در (برگ ۲ ر) اشاره نموده که این دیباچه را از روی خط حسام‌الدین چلبی استنساخ کرده است: «این؟ به خط مبارک چلبی حسام‌الحق و الدین یافته آمد و جهت تبرک ثبت افتاد».

۱. گولپینارلی در فهرست نسخ خطی موزه مولانا چنین خوانده است: «این قسمت را با همین نوشته به خط مبارک چلبی حسام‌الحق و الدین یافته‌اند به جهت تبرک ثبت افتاده» (Golpinarli 1971: V. 2 P.105) اما نگارنده در متن از روی تصویری که در اختیار دارد خوانده است و گمان می‌برد با توجه به نزدیکی کاتب به زمان وجود نسخه‌ای که به خط حسام‌الدین بوده، قرانت ثبت‌شده در متن بالا موجه‌تر است، چراکه کاتب آن ادعا می‌کند صورت دیگر دیباچه را دیده که به خط چلبی حسام‌الدین بوده و قرانت گولپینارلی متضمن این معنی است که دیگرانی جز کاتب دفتر چهارم این دیباچه را به خط حسام‌الدین یافته‌اند و او از ایشان نقل کرده است، به هر روی لازم است نسخه از نزدیک مشاهده شود تا قرانت مُرَجَّح به یقین مشخص شود.

۶ نتیجه

با توجه به تفاوت مسطر دفتر ششم مثنوی به خط سلطان ولد با دفتر چهارم موزه قونیه و نیز تفاوت در اجرای خط، معلوم شد که این دو دست‌نویس حاصل کتابت یک کاتب نیست و با توجه به مطابقت میان مسطر دفتر چهارم موزه قونیه و دفتر اول مجموعه نافذ پاشا، به نخستین پایه از اصول شباهت‌های نسخه‌شناسانه این دو دفتر اشاره شد. سپس با بررسی شیوه تزئین ظهر ورق نخست این دو نسخه و اجرای گره‌چینی مشابه در این دو دست‌نویس، معلوم شد که آرایشگر این دو دست‌نویس نیز ظاهراً یک تن بوده است. پس از بررسی شیوه کتابت کاتب در دست‌نویس دفتر چهارم موزه قونیه و دفتر اول مجموعه نافذ پاشا، صحت مطابقت کتابت این دو دفتر به دست سلیمان بن اسماعیل بن محمد الحافظ القیصری (کاتب دفتر اول) مشخص شد. همچنین «با توجه به یکسانی عرض مسطر دو دفتر اول و چهارم» مشخص گردید که این دو تالی یکدیگرند. بنا بر این قرائن و ادله، کاتب دست‌نویس دفتر چهارم مثنوی کتابخانه قونیه کسی جز کاتب دفتر اول کتابخانه نافذ پاشا نیست و انتساب کتابت دفتر چهارم به کاتب دفتر ششم (سلطان‌ولد) که از سوی گولپینارلی، محمدعلی موحد و توفیق سبحانی صورت پذیرفته است صحیح نیست.

منابع

- ابوالفرج اصفهانی، الأغانی، شماره ۱۵۶۵-۱۵۶۶، مجموعه فیض‌الله کتابخانه ملت، استانبول، ۳۵۶ق.
- هاشم‌پور سبحانی، توفیق، «کهن‌ترین نسخه‌های مثنوی»، شماره ۲۹ مجله فرهنگ ایران زمین، فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۷۵.
- موحد، محمدعلی، «مقدمه» بر مقالات شمس - مولوی، ۱۳۶۹.
- موحد، محمدعلی، «مقدمه» بر مثنوی معنوی - مولوی، ۱۳۹۵.
- مولوی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، نسخه شماره ۶۷۰، مجموعه نافذ پاشا، کتابخانه سلیمانیه، استانبول، ۶۷۲ق.
- _____، مثنوی معنوی، نسخه شماره ۶۵۹، مجموعه نافذ پاشا، کتابخانه سلیمانیه، استانبول.
- _____، مثنوی معنوی، نسخه شماره ۲۹۳، ادرنه، کتابخانه سلیمیه.
- _____، مثنوی معنوی، نسخه شماره ۱۸۰، مجموعه خسروپاشا، کتابخانه سلیمانیه، استانبول.

_____ ، مثنوی معنوی، نسخه شماره ۱۸۲، مجموعه خسروپاشا، کتابخانه سلیمانیه، استانبول.

_____ ، مثنوی معنوی (دفتر چهارم و ششم)، به سعی و مقدمه توفیق هاشم‌پور سبحانی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ۱۳۹۱.

_____ ، مثنوی معنوی دفتر چهارم کتابت ۷۰۱ق، به کوشش محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۲.

_____ ، دیوان کبیر، نسخه شماره ۶۸، قونیه، موزه مولانا.

_____ ، مقالات شمس، با مقدمه و تصحیح محمدعلی موحد، خوارزمی، تهران.

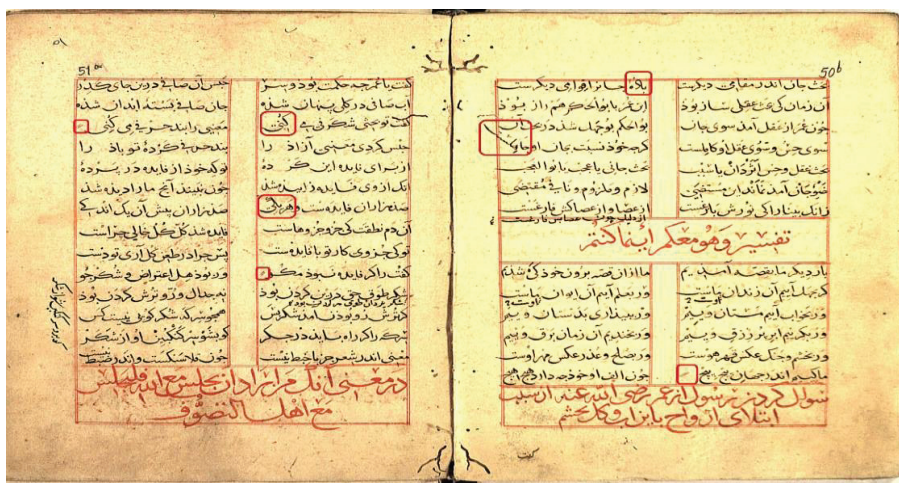
_____ ، مثنوی معنوی، با مقدمه و تصحیح محمدعلی موحد، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، انتشارات هرمس.

_____ ، نجم‌الدین رازی، مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد، نسخه شماره ۲۸۴۱، استانبول، مجموعه فاتح کتابخانه سلیمانیه.

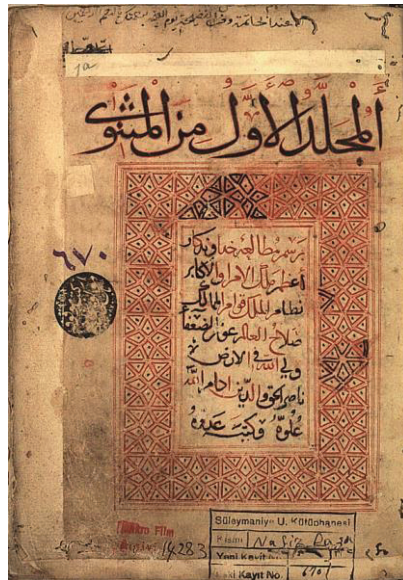
Onder, Mehmet (1974), *Mevlana Bibliyografysi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kultur Yayınları. c. 2.

Golpinarli, Abdülbaki (1971), *Mevlana Müzesi Yazmalar Katalog*; Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.

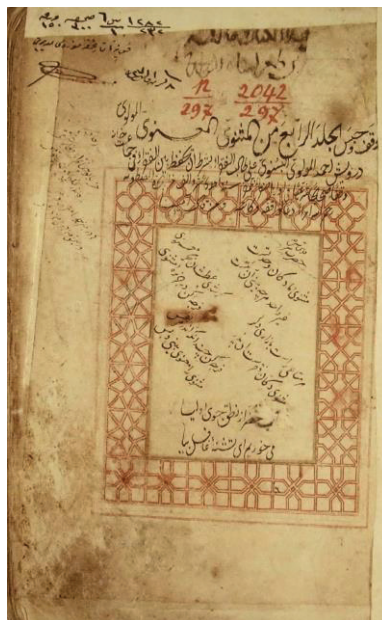
پیوست‌ها

تصویر شماره ۱- دفتر اول، نسخه نافذ پاشا شماره ۶۷۰، مورخ ۶۸۰ق

تصویر شماره ۲ - ظهر دستنویس دفتر اول، نسخه نافذ پاشا شماره ۶۷۰، مورخ ۶۸۰ ق

تصویر شماره ۳ - ظهر دستنویس دفتر چهارم، نسخه موزه قونیه شماره ۲۰۳۶